

Szulkin, Michał

Zamykanie bibliotek polskich na Litwie po r. 1863

Przegląd Historyczny 30/1, 75-87

1932-1933

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ZAMYKANIE BIBLIOTEK POLSKICH NA LITWIE PO R. 1863^{*)}

Na tle ogólnej, bezwzględnej walki kulturalnej z polskością na Litwie po upadku powstania styczniowego występuje ten fragment zamknięcia bibliotek polskich w świetle niezmiernie charakterystycznym i znamieniem. W drobnym tym odcinku kultury polskiej na Litwie, wyładowuje ówczesny wielkorządca litewski Murawjew¹⁾ swój gniew niszczycielski, swoją śmiertelną nienawiść do wszystkiego co polskie. Szkic poniższy skreślony na podstawie nieopracowanych dotąd, mało lub wcale nieznanymi materiałami archiwalnymi, znajdujących się w Wileńskim Archiwum Państwowym, jest doskonałą ilustracją rządów Murawjewa i jego następców, zwłaszcza pierwszego, który stłumienie powstania już dogasającego w chwili swego przybycia do Wilna, zasadniczo połączył z zupełnym wytepieniem polskości w kraju północno-zachodnim, którem to mianem określano podówczas były obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego w urzędowej terminologii rosyjskiej.

W dziejach Litwy w latach 1830 — 1863 niepoślednią rolę odegrały liczne i zasobne biblioteki zarówno społeczne jak i prywatne, były one w tym ciężkim okresie ważnym czynnikiem rozwoju kulturalnego społeczeństwa polskiego na Litwie i przyczyniły się niewątpliwie do ożywienia ruchu naukowego i literackiego w Wilnie w szóstym dziesięcioleciu w. XIX. Pierwsza wiadomość o istnieniu bibliotek polskich na Litwie doszła do Murawjewa ze sprawozdania przewodniczącego Wileńskiej

*) Wygłoszone na zebraniu Związku Bibliotekarzy Polskich w Wilnie 24 września 1931 r.

¹⁾ O Murawjewie piszę pracę większą. Istnieje publicystyczny i tendencyjny A. Turcewicz a *Kratkij ocerk žizni i diejačelnosti grafa M. N. Murawjewa*. Wilno 1898, s. 64.

Komisji Śledczej w sprawach politycznych generała Wieseltskij'a, który po ukończeniu prac tej komisji w liście z dn. 21 marca 1864 r. zakomunikował Murawjewowi „o istnieniu wśród studentów katolików tajnych stowarzyszeń i bibliotek złożonych z książek napisanych w języku polskim, w tej liczbie książki treści szkodliwej. Istnienie tych tajnych bibliotek wpłynęło w powierzonym kraju na powstanie podobnych bibliotek w miastach powiatowych“.²⁾

W sprawozdaniu powyższem znajdujemy również wiadomość o istnieniu bibliotek w Oszmianie, Świecianach oraz w powiecie Wiłkomirskim, o pierwszych słów kilka podam następnie, tutaj chciałbym zatrzymać się nad biblioteką Wiłkomierską. Trudno jest ustalić dokładnie organizację i charakter biblioteki Wiłkomierskiej, gdyż była biblioteką konspiracyjną i tylko dla członków dostępna, w pewnym jednak stopniu ułatwia zadanie załączony do akt śledczych katalog niektórych książek tej biblioteki, znaleziony w czasie rewizji u jednego z członków szlachcica Sielawy. Biblioteka Wiłkomierska założona została w drodze składek osób należących i mieszkających w pow. Wiłkomierskim w roku 1851, składała się początkowo z 52 dzieł z dziedziny historii i literatury polskiej oraz kilku dzieł obcych (jak np. pamiętniki pośmiertne Chateaubrianda w przekładzie Stanisławskiego), korzystać zaś z niej mogli założyciele w liczbie 12 oraz ci wszyscy, którzy w poczet członków przyjęci zostali. Obieg książek biblioteki Wiłkomierskiej, która była wędrowną, normowały specjalne wykazy członków oraz przepisy umieszczone we wspomnianym katalogu, podaję je wszystkie w całości. Przepisów tych było siedem: „a) utrzymywać (książki) czysto, b) Nikomu mienależącemu do czytelników nie dawać do czytania, c) Umieszczona tabelka wskazuje w jakim porządku w ciągu roku książki od osoby do osoby przechodzić mają. Należy po one posyłać do Wiłkomierza do Apteki Bartłomińskiego pierwszego dnia każdego miesiąca aż do 1.I.1852, w który dzień każdy własne książki odbierze, d) Przesyłając należy je opakowywać dobrze dla zachowania od wilgoci i otarcia się oprawy w przesyłce, e) Każdy odbierający książki powinien przy odsyłaniu onych wespół z książeczką zaświadczyć w niej, że wszystkie i nieuszkodzone otrzymał i odsyła. Ktoby zaś powierzone sobie książki zabrukał albo zatracił, na miejsce uszkodzonego lub zatraconego egzemplarza raczy nowy i czysty sprowadzić z księgarni, f) Kto sprowadził już niekompletne edycje sprzedawane w księgarniach z przedpłatą na ciąg dalszy, będzie łaskaw po wyjściu z druku dalszych tomów, udzielić je każdemu z nas do przeczytania chociażby po 1 stycznia i j) Kto danych sobie dzieł na 1 następnego mie-

²⁾ Archiwum Państwowe w Wilnie. Kancelaria General Gubernatora Nr. 2430/1864. „O zakrytji polskich bibliotek“, K. 1.

siąca nie odeszle, obowiązany będzie przesłać przez swego posłańca do tego miejsca jakie przez Bartłomińskiego w Wilkomierzu wskazane zostanie“.³⁾

Biblioteka Wilkomierska jest ciekawym czynnikiem w ówczesnem życiu szlachty i mieszczaństwa polskiego, odegrała prawdopodobnie pewną rolę kulturalno-narodową, wśród książek zaś tej biblioteki znajdowały się np. nast.: A. Malczewski — jego żywot i pisma“ (w wydaniu A. Bielowskiego. Lwów 1843), „Do matek Polskich słów kilka o przyszłości wzrastających pokoleń“ (Lipsk 1843), „Bobrowicza o Chłopach“ (Lipsk 1843), „Wzmianka o życiu i pismach K. Brodzińskiego“ (Wilno 1845), Hoffmanowej „O powinności kobiety“ (Warszawa 1849), Maciejowskiego „Pierwotne dzieje Polski i Litwy“ (Warszawa 1846), S. Goszczyńskiego „Król zamczyska“ (Poznań 1847), Wł. Syrokomli „Dzieje literatury polskiej“ i inne. Generał Wiesielitski wskazując Murawjewowi „niebezpieczny cel“ tych bibliotek polegający na „podtrzymaniu i wzmocnieniu między szlachtą, a przez nią i wśród ludu elementu polskiego“, zaproponował generał - gubernatorowi Murawjewowi wydać rozporządzenie o „zniszczeniu podobnych bibliotek, oraz zachęcić do zakładania bibliotek rosyjskich“.⁴⁾

Myśl rzucona przez gen. Wiesielitskija znalazła gorące uznanie Murawjewa, który zaledwie w parę dni później 28 marca 1863 r. wydał specjalny okólnik w sprawie zamknięcia bibliotek polskich do wszystkich podległych mu gubernatorów: wileńskiego, kowieńskiego, grodzieńskiego, mińskiego, mohylewskiego i witebskiego. Okólnik ten podaje w tłumaczeniu dosłownem: „Do wiadomości mojej doszło — pisał Murawjew — że w wielu miastach powierzonego mi kraju istnieją biblioteki książek polskich, założone przez szlachciców i urzędników polskiego pochodzenia, że niektóre nawet z tych bibliotek są założone i utrzymywane bez pozwolenia urzędów, mając za swój cel główny, rozpowszechnianie w kraju polskich wpływów i stłumienie tutaj narodowości rosyjskiej i, że w tym celu wiele bibliotek założone zostały już w czasie przygotowań w kraju do powstania. Uznając dalsze istnienie podobnych bibliotek za szkodliwe, zwłaszcza zaś przy obecnem położeniu kraju, polecam wydać rozporządzenie w powierzonej — gubernji o natychmiastowem zamknięciu — wspomnianych bibliotek aż do specjalnego mego zarządzenia oraz o wykonaniu powyższego mnie zakomunikować“.⁵⁾

Rozpoczęła się energiczna, niszczycielska akcja gubernatorów zamy-

³⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864 K. 10 i nast.

⁴⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864, K. 2.

⁵⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864, K. 13, podany jest w książce N. Cyłowa „Sbornik rasporiazenij grafa M. N. Murawjewa po usmrenju polskago miatieża w Siewiero-Zapadnych guberniach 1863—1864“. Wilno 1866, s. 25.

kania bibliotek polskich, konfiskowania księgozbiorów prywatnych, nieraz w skromnej ilości kilkunastu lub kilkudziesięciu tomów, akcja ta trwająca przez lat kilka miała przez zniszczenie książki polskiej złamać kulturę polską na Litwie. W świetle źródeł rozpatrzę zatem akcję zamykania bibliotek i księgozbiorów polskich na terenie poszczególnych gubernij. W *gubernji kowieńskiej* szczególnie czynny był ówczesny gubernator kowieński Mikołaj Murawjew, syn generał-gubernatora i pod każdym względem doń podobny, pierwszy zajął się tą sprawą i w liście z 16.VI.1864 zakomunikował Murawjewowi o zamknięciu biblioteki kowieńskiego klubu i biblioteki gimnazjalnej w Kownie⁶⁾, w powiecie zaś Rosyjskim bibliotek: nauczyciela religii księdza Iwaszkiewicza, w majątkach Szwekszynie, Giedminajcu i Sztemplach hr. Platerów, Wieżajciach Wolmera, Iwaniszkach ziemianina Zaleskiego i w Wewirżanach księdza Fedorowicza, oraz w powiecie Szawelskim biblioteki Dziekanatu Janiskiego, założonej z polecenia biskupa Telszewskiego i księgozbioru gimnazjum Szawelskiego⁷⁾. Biblioteka gimnazjum Szawelskiego należała do najbardziej zasobnych, ze względu na włączenie do niej bogatego księgozbioru pozostałego po zmarłym kolegjalnym asesorsze Pawłowskim. Zachowany wykaz tych książek podaje dużo wartościowych polskich i obcych, zwłaszcza w języku francuskim, według poszczególnych działów księgozbiór Pawłowskiego liczył 9 dzieł treści teologicznej, 18 filozoficznych, 141 historycznych, 96 literackich, 18 medycznych, 19 przyrodniczych, 88 prawnych, 49 elementarnych, 10 podróży i 313 różnych, razem zatem 754 dzieła⁸⁾, do czego należy dodać księgozbiór Biblioteki Miejskiej w Szawlach, który w r. 1864 został wcielony do Biblioteki Gimnazjum⁹⁾ oraz bibliotekę fundamentalną tegoż gimnazjum. Wszystkie te księgozbiory z wyjątkiem gimnazjalnego kowieńskiego i szawelskiego, które były przeznaczone do tworzącej się wówczas Publicznej Biblioteki w Wilnie, zaginęły lub też najprawdopodobniej uległy zniszczeniu¹⁰⁾. Wskutek polecenia Murawjewa gubernator kowieński przesłał 31 lipca 1864 r. katalog biblioteki Dziekanatu Janiskiego wileńskiemu komitetowi cenzury do oceny, orzeczenie przewodniczącego tego komitetu b. profesora Uniwersytetu Wileńskiego Pawła Kukulnika¹¹⁾ wykazało,

⁶⁾ Katalog tej biblioteki, zawierającej dużo dzieł dotyczących historii Litwy i Polski, jest obecnie przechowywany w Dziale Rękopisów Uniw. Bibl. Publ. w Wilnie, sygn. 183.

⁷⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864, K. 16.

⁸⁾ Dział Rękopisów Bibl. Uniw. w Wilnie, sygn. 228.

⁹⁾ Dział Rękopisów Bibl. Uniw. w Wilnie, sygn. 197.

¹⁰⁾ K. G. G. Nr. 1790/1865. Ob uczeżdzenii w g. Wilnie Publicznoj Biblioteki, k. 18.

¹¹⁾ O Kukulniku zob. w pracy R. Mienickiego „Wileńska Komisja Archeograficzna“, Wilno 1925, s. 29—32.

że z wyjątkiem Pamiętników Józefa Drzewickiego książki wyszczególnione w katalogu Biblioteki Dziekanatu Janiskiego nie zostały przez cenzurę zakazane. Murawjew natomiast orzeczeniem tem się nie zadowolił i w liście z dnia 8 września 1864 r. polecił Kuratorowi Wileńskiego Okręgu Naukowego Kornilowowi¹²⁾ przesłać księgozbiór Dziekanatu Janiskiego do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, ze względu na to, że „wśród nich znajduje się dużo książek nieduchownej, lecz świeckiej treści¹³⁾. Obok gubernatorów sprawą likwidacji bibliotek polskich i konfiskatami prywatnych księgozbiorów zajął się energicznie wspomniany już Kornilow, ówczesny kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego i jeden z najzaufañszych i bliższych współpracowników Murawjewa i jego następców w tępieniu polskośći i rusyfikacji kraju, zajął się przede wszystkim sprawą uzyskania księgozbiorów prywatnych jak np. biblioteki w skonfiskowanym majątku hrabiego Czapskiego w Kiejdanach¹⁴⁾ oraz księgozbioru znajdującego się w majątku Wiżunach, pow. Wiłkomierskiego¹⁵⁾. Biblioteka Kiejdańska Czapskiego liczyła ok. 3000 tomów i według zachowanego katalogu zestawionego w r. 1866 zawierała działy następujące: 1. teologiczny 58 tomów, 2. filozoficzny 51 tomów, 3. prawny i ekonomiczny 265 tomów, 4. literacki 472 tom., 5. pedagogiczny 75 tomów, 6. językoznawstwo, historia literatury i sztuki piękne 168 t., 7. historyczny 331 t., 8. geograficzny i statystyczny 117 t., 9. przyrodniczy 119 t., 10. matematyka, astronomja, fizyka i chemja 107 t., 11. gospodarstwo wiejskie 234 t., 12. nauki militarne 10 t., 13. medycyna 43 t., 14. różne 87 t. i 15. wydawnictwa periodyczne 533 t., razem 2670 tomów¹⁶⁾.

Ta energiczna akcja gubernatora kowieńskiego, który w liście z 2.XI. 1864 r. zawiadomił Murawjewa o opieczętowaniu w pow. Rossieńskim 16 księgozbiorów osób prywatnych¹⁷⁾, napotkała na sprzeciw Murawjewa, zawiadamiającego „dla należytego wykonania, że rozporządzenie z 28 marca dotyczy tylko zamknięcia publicznych bibliotek, założonych przez szlachtę i urzędników polskiego pochodzenia, lecz rozporządzenie to nie obejmuje bibliotek osób prywatnych, wobec czego prosi zamiechać podobnych czynów policji — niewłaściwych i niezgodnych z wydanem rozporządzeniem“¹⁸⁾.

W gubernji wileńskiej z polecenia ówczesnego gubernatora Paniu-

¹²⁾ Tamże, str. 25—27.

¹³⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864, k. 28.

¹⁴⁾ K. G. G. Nr. 1790/1865, k. 92.

¹⁵⁾ K. G. G. Nr. 1790/1865, k. 137.

¹⁶⁾ Dział Rękopisów Bibl. Uniw. w Wilnie, sygn. 223.

¹⁷⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 49.

¹⁸⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 50.

tina zamknięte zostały biblioteki w Święcianach, Wilejce i Oszmianie¹⁹⁾. Biblioteka Święciańska świetnie rozwijająca się pod kierunkiem Ranczewskiego, dzieliła się na 8 działów: a) historyczny zawierający dużo cennych dzieł (jak np. Wójcickiego „Życiorysy znakomitych ludzi“, A. Krzyżanowskiego „Dawna Polska ze stanowiska jej i udziału w dziejach postępującej ludzkości“, Balińskiego „Pamiętniki historyczne“, Krajewskiego „Dzieje panowania Jana Kazim.“, Kallimacha „O królu Władysławie Warneńczyku“, Narbutta „Dzieje wewnętrzne narodu Litewskiego“, Hejdenzštejna „Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do 1594 r.“, Kitowicza „Rys obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III“, szereg prac Lelewela i in.); b) ekonomiczno-prawny i nauk ścisłych, c) filozoficzno-moralny, d) dzieła klasyków, e) pisma ludowe, f) powieści i wspomnienia, g) poezje i dzieła dramatyczne i h) pisma zbiorowe i periodyczne, składała się ona z cennych darów Konstantego Masłowskiego i Zygmunta Czechowicza²⁰⁾. Biblioteka Święciańska, jak i wspomniane biblioteki: w Wilejce byłego powiatowego marszałka szlachty Tukały złożona ze 105 dzieł w 147 tomach²¹⁾ oraz biblioteka młodzieży oszmiańskiej zostały przesłane do Wilna do Biblioteki Publicznej²²⁾, bądź też częściowo wzbogaciły Cesarską Bibliotekę Publiczną w Petersburgu. Uległy wówczas konfiskacie liczne księgozbiory gimnazjalne, seminarjów duchownych²³⁾, m. in. z biblioteki Wileńskiego Synodu Ewang.-Reformowanego, znajdującej się w gmachu gimnazjum Słuckiego, wyłączone zostały wskutek zlecenia Murawjewa wszystkie książki polskie²⁴⁾.

Biblioteka T. Narbutta. Zawiadomiony o śmierci znanego historyka Teodora Narbutta, gubernator wileński w liście do Murawjewa z dnia 20 listopada 1864 r. zakomunikował o wydanem przez siebie zarządzeniu „opieczutowania znajdującej się w majątku zmarłego Szawrach biblioteki i papierów, jak również wyszukać czy nie zostały schowane gdziekolwiek należące do Narbutta książki, rękopisy oraz papiery..., ze względu na to, że rodzina Narbutów zawsze ściągala na siebie podejrzenie w stosunku politycznym“²⁵⁾. Murawjew zaś zwrócił się do kura-

¹⁹⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 35 i 36.

²⁰⁾ Katalog Biblioteki Święciańskiej w Dziale Rękop. Uniw. Bibl. Wil., sygn. 219.

²¹⁾ B. P. i U. w Wilnie, rps. 220.

²²⁾ K. G. G. Nr. 1790/1865, k. 18.

²³⁾ Katalogi tych bibliotek gimnazjalnych znajdują się w Dziale Rękop. B. P. i U. w Wilnie, sygn.: 169, 171, 176, 180, 185, 186, 193, 194, 196, 199, 201; 203 i 209.

²⁴⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864, k. 63.

²⁵⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864, k. 57.

tora Wileńskiego Okręgu Naukowego Kornilowa z prośbą o wydelegowanie jednego z urzędników kuratorium²⁶⁾ dla przejrzenia i skatalogowania tych książek. Wydelegowany został znajdujący się przy kuratorium nadetatowy nauczyciel Mikołaj Sokołow, który złożył w kwietniu roku następnego 1865 wykaz znalezionych książek Kornilowowi, żadne natomiast rękopisy i papiery nie znalazły się. Wykaz ten przesłany został 23.IV.1865 r. przez zastępcę generał-gubernatora Potapowa wileńskiemu komitetowi cenzury nie jest mi znany, zachowało się natomiast „Spisanie książek w zbiorze Teodora Narbutta znajdujących się Roku 1846“²⁷⁾, zawierające 527 cennych dzieł historycznych. W spisie tym podane są m. in. nast. dzieła: Kromera Historia Polska w wyd. Bohomolca (Warszawa 1767), Bielskiego Kronika Polska w I wydaniu, Strykowski Kronika Litewska w wyd. Bohomolca (Warszawa 1782), Schletzera i Gebhardiego Geschichte von Litauen... (Halle 1785), Hylzena Inflanty... (Wilno 1750), Voigta Geschichte Preussens (Koenigsberg 1827/36), Karamzina Historia Państwa Rosyjskiego w przekładzie Buczyńskiego (Warszawa 1824/30), Jantin-Desodoards'a Histoire philosophique de la Revolution de France (Paris 1801), Naruszewicza Historia narodu Polskiego (Warszawa 1803/4), Zielińskiego Histoire de Pologne (Paris 1830), Lindego Beitrag zur slavischen Literatur... (Warschau 1822), Bandtkiego Dzieje Królestwa Polskiego (Wrocław 1820), Bossuet'a Discorsi sopra la storia universale (Venezia 1712), Bandtkiego Historia biblioteki uniwersyteckiej krakowskiej (Kraków 1821), Bohusza Rozprawa o początkach narodu i języka litewskiego (Warszawa 1808), szereg prac Lelewela i inn. Oczywiście w r. 1864 księgozbiór Teodora Narbutta był znacznie zasobniejszy.

Księgozbiór Malinowskiego. Mikołaj Malinowski, jeden z najwybitniejszych ówczesnych uczonych na Litwie, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej zebrał w ciągu swego życia olbrzymi i cenny księgozbiór liczący przeszło 4000 tomów w kilkunastu językach. Po śmierci jego znaczna część książek nieprzejrzana przez cenzurę została w r. 1866 z polecenia generał-gubernatora Kaufmana przekazana komisji archiwalnej, powołanej do wydawania starych aktów, reszta zaś miała być sprzedana za długi Malinowskiego jednak „przeniesiona z poprzedniego lokalu do zakrystji kościoła (Karmelitek Bosych), gdzie była wilgoć, sufit przeciekał, książki oprawione wskutek wilgoci w znacznej części pokryły się pleśnią, niektóre mokre, trzecia zaś część książek nieoprawionych rozrzucona była tak, że nie było możliwości doprowadzić do porządku“²⁸⁾. Dopiero po dwu latach wskutek zlecenia generał-

²⁶⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864, list z d. 24.XI.1864.

²⁷⁾ Dział Rękopisów B. P. i U. w Wilnie, sygn. 638.

²⁸⁾ K. G. G. Nr. 1138/1867. O bibliotece ostawszejsia posle smierti pomieszczika Malinowskago, k. 11.

gubernatora Potapowa z dn. 16.I.1870 r. książki te zostały uporządkowane, liczba dzieł wynosiła 1730 w 3174 tom., ponieważ wileński komitet cenzury uznał te książki „za nieodpowiednie do użytku publiczności“ zostały przez urząd gubernalny wysłane do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, drobną tylko część sprzedano za 216 rubli 75 k. na pokrycie długu zmarłego.

W *Gubernji Grodzieńskiej* zostały przez ówczesnego gubernatora Skworcowa zamknięte biblioteki w Grodnie, Białymstoku, Prużanach oraz w majątku Rudce hr. Potockiej (liśc z dn. 11.XII.1864 r.²⁹⁾, los tych księgozbiorów nie jest znany³⁰⁾. Księgozbiór Walickiego, znajdujący się w skonfiskowanym majątku Jeziory, został wskutek starań kuratora Kornilowa, przekazany w r. 1867 Wileńskiej Bibliotece Publicznej, zawierał 2850 książek, rękopisy i dyplomy średniowieczne³¹⁾, podobnie stało się ze skonfiskowanymi księgozbiorami Władysława Spirydowicza i Jeleńskiego, zostały one przekazane do Biblioteki Publicznej w Wilnie w lipcu 1867 r.³²⁾.

W *Gubernji Mińskiej* została zamknięta Biblioteka Nowogródzka i kilka mniejszych prywatnych księgozbiorów (powstańca Aleksandra Niezabytowskiego składający się ze 119 dzieł został w r. 1868. przekazany przez Mińską Dyрекcję Szkół Wileńskiej Bibliotece Publicznej³³⁾. W sprawozdaniu gubernatora mińskiego z 14.X.1864 r. podane są następujące szczegóły o Bibliotece Nowogródzkiej: „otwarta była w r. 1851 za pozwoleniem gubernatora... składała się wyłącznie z książek polskich. W urzędzeniu jej brał udział ziemianie powiatu Nowogródzkiego, niektórzy z wychowawców byłego Gimnazjum w Nowogródku, lekarze polskiego pochodzenia i księża. W liczbie ostatnich pilnie zajęli się urzędzeniem Ejsmont i Laszkiewicz. Byli nowogródzki powiatowy marszałek szlachty Brochocki był Dyrektorem, zaś najbliższymi pomocnikami jego (byli) nauczyciel zniesionego gimnazjum Pawłowicz i prywatnie praktykujący lekarz Karpowicz; prócz tego przy niej znajdował się w charakterze zarządcy mieszczanin nowogródzki Budnicki. Przy urzędzeniu tej biblioteki przez różne osoby ofiarowane były... książki polskie; w ostatnim czasie (książki) sprowadzano z Wilna i Warszawy. Dla podtrzymania biblioteki i powiększenia środków założona była przy niej czytelnia i wydawano abonamenty po wpłaceniu 30 kopiejek srebrem miesięcznie. Biblioteka ta, służąca w czasie powstania za miejsce zbiórek agitatorów, została zamknięta w miesiącu czerwcu bieżącego roku (1864).

²⁹⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864, k. 69.

³⁰⁾ K. G. G. Nr. 1796/1865, k. 18.

³¹⁾ K. G. G. Nr. 1790/1865, k. 238.

³²⁾ K. G. G. Nr. 1790/1865, k. 249, 255 i 256.

³³⁾ Wykaz w dziale Rękopisów B. P. i U. w Wilnie, sygn. 227.

Kto mianowicie przeważnie ją odwiedzał, w obecnym czasie zbadać trudno, ponieważ wszyscy główni (organizatorzy)... są nieobecni³⁴⁾.

W *Gubernji Witebskiej* ówczesny gubernator generał Werewkin „wydał rozporządzenie zamknięcia i opieczętowania bibliotek książek polskich... których w całej gubernji było tylko pięć, a mianowicie w Witebsku urzędników Misiuny i Butwiłowskiego oraz żyda Mendelsa, w Surażu zaś byłego lekarza powiatowego Sztromberga i w Lucynie biblioteka złożona z książek ofiarowanych przez różnych ziemian³⁵⁾. W innym znów liście z dn. 10.XII.1864 r. generał Werewkin zawiadomił Murawjewa, że według nadesłanych mu przez wojskowego naczelnika powiatu Dyneburskiego „informacyj okazały się biblioteki książek polskich i francuskich, zdawna znajdujące się w majątku Krzesławce hrabiów Platerów... oraz ziemian Michała Reutta, Wiktora Szadurskiego, Żołędzia i hrabiego Borcha³⁶⁾. Murawjew zaś w odpowiedzi gubernatorowi witebskiemu z 13.XII.1864 r. polecił „wydać rozporządzenie o natychmiastowym odpięczętowaniu tych bibliotek [dodając, że] okólnik z dnia 28 marca 1864 r. wcale nie dotyczy prywatnych bibliotek rodzinnych³⁷⁾.

W *Gubernji Mohylewskiej* większe biblioteki polskie nie istniały, a zamknięte i opieczętowane księgozbiory księcia Aleksandra Lubomirskiego w Dąbrównie, ziemian Stefana i Władysława Lubomirskich w folwarku Stanisławowie, ziemianina Drelinga w powiecie Siemlińskim oraz Konstantego Weryhyna w folwarku Konstantynowo, zostały wskutek zarządzenia Murawjewa z dn. 26.I.1865 r. odpięczętowane³⁸⁾.

Pozostaje mi jeszcze omówić los księgozbioru, pozostającego po zesłanym do Wiatki biskupie Krasińskim³⁹⁾, którą przejrzał z polecenia generał-gubernatora Kaufmana kierownik zakładanej wówczas Wileńskiej Biblioteki Publicznej Bezsonow⁴⁰⁾, i w dniu 13 grudnia złożył Kaufmanowi szczegółowe sprawozdanie⁴¹⁾. Księgozbiór ten liczący 1500 książek i rękopisów, zawierał bogate materiały do dziejów kościoła na Litwie oraz z dziedziny prawa kanonicznego, wśród książek zaś było sporo druków rzadkich i starych. Z księgozbioru tego wyszczególnił Bezsonow w specjalnym wykazie 87 książek i rękopisów „zabronionych przez cenzurę albo niewłaściwych dla prywatnego posiadania w rękach polskich... które jednak użyteczne byłyby przy założeniu

³⁴⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 42.

³⁵⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 24.

³⁶⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 65.

³⁷⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 67.

³⁸⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 119 i 121.

³⁹⁾ K. G. G. Nr. 450/1865. Ob osmotre biblioteki ostawszejsia posle wyslanago wo wnutrennija guberniji R.-K. Jepiskopa Krasińskago.

⁴⁰⁾ O Bezsonowie pisze w cytowanej już pracy Mienicki, s. 38—44.

⁴¹⁾ K. G. G. Nr. 450/1865, k. 6 i 7.

Centralnej Wileńskiej Biblioteki i tajnego jej oddziału". Wniosek powyższy Bezsonowa został zatwierdzony przez Kaufmana, który w liście z dnia 28 grudnia 1865 r. do gubernatora wileńskiego polecił „wydać rozporządzenie o przekazaniu tych książek i rękopisów... pod nadzór Kuratora Okręgu Szkolnego Wileńskiego dla umieszczenia we wspomnianej bibliotece“⁴²⁾). Powyższe zarządzenie generał-gubernatora Kaufmana miało duże znaczenie, wstrzymując przekazywanie książek niedozwolonych przez cenzurę Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, niedługo zaś potem w sprawie tej zwrócił się kurator Kornilow do Kaufmana w liście z 16 marca 1866 r. wnosząc, że „według istniejących oddawna praw, tajne książki i rękopisy z różnych miejscowości Rosji zazwyczaj przekazywane są do Petersburga do Cesarskiej Biblioteki Publicznej. Lecz wobec tego, że różne naukowe stowarzyszenia i urzędy wystarały się o prawo zatrzymywania podobnych rzadkości dla prywatnego, chociaż i nie publicznego korzystania podobnie i Biblioteki Publiczne niedawno założone, jak na przykład Moskiewskie Muzeum Publiczne, wciągnęły to prawo do swego statutu, otrzymując wydania skonfiskowane zatrzymywane przez cenzurę, a nawet wszystkie wychodzące zagranicą bez rosyjskiego cenzuralnego przeglądu. Zakładana Wileńska Biblioteka Publiczna znajduje się w podobnym stanie: z różnych miejscowych księgozbiorów do niej przeznaczonych, wydania niecenzuralne są właśnie te, które (są) najbardziej rzadkie, drogie i będąc niedogodne dla korzystania publicznego, jednocześnie specjalnie ważne dla zbadania miejscowej historii lub dla wymiany z wewnętrznymi bibliotekami Rosji. Niektóre drobne broszury w tym rodzaju są takie, że za nie znacznie więcej można otrzymać w drodze wymiany z wnętrzem Rosji, i z samej (nawet) Cesarskiej Biblioteki Publicznej, aniżeli (wzamian) za wielotomowe prace. Wobec powyższego... mam zaszczyt prosić o rozporządzenie, aby środek tymczasowy, według którego skonfiskowane w kraju biblioteki przedtem przeglądane były przez miejscową cenzurę był wstrzymany, oraz żeby one (księgozbiory) bezpośrednio z zamkniętych klasztorów, kościołów i prywatnych zbiorów postępowaly do segregacji specjalistów, którzy będą oddzielać wydania niecenzuralne do oddziału tajnego“⁴³⁾).

Wnioski powyższe Kornilowa zostały przez generał-gubernatora Kaufmana zatwierdzone i zakładana wówczas, a otwarta w r. 1867 Publiczna Biblioteka w Wilnie (dzisiejsza Biblioteka Publiczna i Uniwersytecka) otrzymała prawo zatrzymywania książek przez cenzurę wzbronionych, które do dziś dnia są nieocenionym materiałem naukowym⁴⁴⁾).

⁴²⁾ toż, k. 3 i 9.

⁴³⁾ K. G. G. Nr. 1790/1865, k. 105.

⁴⁴⁾ Toż, list z d. 24.IV.1866, k. 106.

W ścisłym związku z „polityką biblioteczną“ Murawjewa i jego następców, pozostaje sprawa bibliotek pozostałych po zniesionych w r. 1832 klasztorach katolickich. Poruszona przez ówczesnego ministra spraw wewnętrznych Wafujewa w liście do Murawjewa z dn. 7.VIII.1864 r., który prosił o dostarczenie informacji „o obecnym stanie po-klasztornych bibliotek, jak również rozważania dotyczące przeznaczenia i dalszego użytku znajdujących się w tych bibliotekach książek“⁴⁵⁾, sprawa ta wymaga krótkiego wyjaśnienia historycznego. Dla należytego wyjaśnienia sprawy bibliotek po-klasztornych, należy się cofnąć nieco wstecz do r. 1832, kiedy po kasacie klasztorów katolickich, w sprawie znajdujących się w nich księgozbiorów, na wspólnej konferencji przedstawicieli Ministerstw Spraw Wewnętrznych, Skarbu i Oświaty Publicznej uznano, że sprzedaż tych bibliotek nie mogłaby przynieść większych korzyści, wobec czego postanowiono rozdzielić je pomiędzy zakładami szkolnymi, bibliotekami gubernjalnymi i władzami kościoła rzymsko-katolickiego. Komunikując o tem ówczesnemu wileńskiemu generał-gubernatorowi Dołgorukowowi w liście z 20.VII.1839 r., minister spraw wewnętrznych hr. Stroganow zwrócił się jednocześnie z prośbą o zlecenie poszczególnym gubernatorom powołania komitetów gubernjalnych dla rozpatrzenia i podziału bibliotek po-klasztornych. Zgodnie z tem zarządzeniem gubernator grodzieński, zawiadomił podówczas generał-gubernatora, że z 14 zniesionych klasztorów w gubernji grodzieńskiej projektowano przekazać 3623 książek duchowieństwu rzymsko-katolickiemu, 2328 książek i pomocy szkolnych zakładom szkolnym i 699 książek do Biblioteki Gubernjalnej w Grodnie, w gubernji zaś wileńskiej projektowano przeznaczyć 2892 książek duchowieństwu rzymsko-kat., 406 tomów zakładom szkolnym i 615 książek bibliotece gubernjalnej.

Natomiast gubernator miński nie podzielił stanowiska mińskiego komitetu, mniemając, że księgozbiory po-klasztorne najprzód należy poddać ścisłej cenzurze, a dopiero potem zdecydować o przekazaniu książek z dziedziny teologii, filozofji i historii kościoła — mińskiemu prawosławnemu seminarjum, dotyczące ściśle obrządków kościoła katolickiego — Rz.-kat. seminarjum duchownemu, pozostałe zaś książki zniszczyć wszystkie bez wyjątku, lub przesać do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu⁴⁶⁾, przyczem tenże gubernator miński Suszkow zawiadomił generał-gubernatora o przewiezieniu wszystkich księgozbiorów po-klasztornych z gubernji do Mińska i umieszczeniu w gmachu miejskiego ratusza. (Wnioski powyższe przesłał generał-gubernator wileński ministrowi spraw wewnętrznych w listach z dn. 15.IV.1841 r. i 3.XII.

⁴⁵⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 31.

⁴⁶⁾ K. G. G. 2430/1864, k. 429.

1849 r.). Z bibliotek po-klasztornych w gubernji wileńskiej na skutek decyzji generał-gubernatora Bibikowa przekazano część księgozbioru treści duchownej klasztoru Narwińskiego (w pow. Oszmiańskim) konsystorzowi Rzymsko-katolickiemu, pozostałe zaś gimnazjum wileńskiemu, pozatem część księgozbiorów klasztorów Mereckiego i Olkienickiego została przekazana założonemu w r. 1855 Muzeum Wileńskiemu.

Na skutek wspomnianego już listu ministra spraw wewnętrznych Wałujewa z dn. 7.VIII. 1864 r. sprawa ta znów się stała aktualna i Murawjew zażądał wyjaśnień od poszczególnych gubernatorów⁴⁷⁾. Gubernator kowieński w listach z 21.IX., 21.XI i 28.XII.1864 r.⁴⁸⁾ zawiadomił Murawjewa o stanie bibliotek po-klasztornych w gub. kowieńskiej, załączając katalogi bibliotek klasztorów: Augustynów w Kownie, Chwalońskiego w powiecie Szawelskim, Linkowskiego i Pompiańskiego zakonu Karmelitów również w pow. Szawelskim. Wileński komitet cenzury, któremu do przejrzenia przekazano katalogi wymienionych bibliotek po-klasztornych, uznał za niedogodne do korzystania w kraju z 19 dzieł Biblioteki klasztoru Augustynów i jednego dzieła klasztoru Chwalońskiego, które proponował przesłać Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu, niektóre zniszczyć, resztę zaś przekazać gimnazjum Kowieńskiemu.

Gubernator wileński Paniutin w liście z dn. 14.XI.1864 r.⁴⁹⁾ przysłał katalog biblioteki klasztoru XX. Pijarów w Szczuczynie, którą przekazano kuratorowi Wileńskiego Okręgu Szkolnego z wyjątkiem 9 dzieł zaleconych przez wileński komitet cenzury do przesłania Ces. Bibliotece w Petersburgu, podobnie stało się z księgozbiorem XX. Bernardynów⁵⁰⁾.

Gubernator miński w liście z dn. 8.VI.1866 r. zawiadomił generał-gubernatora, że „wiadomości o stanie bibliotek klasztorów rzymsko-katolickich zniesionych w r. 1832 nie mogą być dostarczone, ponieważ ze znalezionej sprawy (bez początku i końca) w archiwum mińskiego urzędu gubernjalnego, ani z innych źródeł oraz od Biskupstwa Rzymsko-Katolickiego, ostatecznie nie można stwierdzić nic pewnego o wymienionych bibliotekach, niektórzy zresztą stróżowie zeznają, że wszystkie wymienione książki spaliły się w czasie pożaru, który był w Mińsku w r. 1841 lub 1842“.⁵¹⁾ Gubernator Witebski przesłał 30.XII.1864 r. trzy katalogi bibliotek: a) klasztoru zakonu Jezuickiego, przekazanej w 1863 r. Archiwum Centralnemu w Wilnie, b) kościoła św. Michała w Witebsku i c) klasztoru Wiołckiego w powiecie Rzerzyckim, komunikując

47) Toż, k. 32.

48) Toż, k. 33, 38 i 95.

49) Toż, k. 51.

50) Toż, s. 264.

51) K. G. G. Nr. 2430/1864, k. 263.

jednocześnie o tem, że przy b. klasztorze Sokolnickim w pow. Niewelskim istniała biblioteka, lecz niewiadomo gdzie się podziała, natomiast biblioteka Zabiałskiego klasztoru Dominikanów w pow. Dryssieńskim została przewieziona do klasztoru Dominikańskiego w Połocku. W pozostałych zaś powiatach gubernji Witebskiej innych księgozbiorów po-klasztornych nie było, z wyjątkiem pow. Dyneburskiego, gdzie w kościołach znajdowały się książki kościelne.⁵²⁾

Wspomniane katalogi, po przejrzaniu przez wileński komitet cenzury i wyłączeniu 8 książek (7 polskich i 1 łacińskiej), przekazano Bezsonowowi, dla uzyskania jego sądu o przydatności wyszczególnionych w tych katalogach książek dla Wileńskiej Biblioteki Publicznej. W memorjale swym złożonym Murawjewowi 18.IV.1865 r. Bezsonow wystąpił z wnioskiem o przekazanie tych księgozbiorów Bibliotece Publicznej w Wilnie, na co Murawjew wyraził swą zgodę. Gubernator Mohylewski w liście z 16.I.1865 r.⁵³⁾, załączając spisy bibliotek klasztorów Książęcego i Ostrowskiego, zawiadomił generał-gubernatora o tem, że księgozbiory Hołowczyńskiego i Siemińskiego klasztorów Franciszkańskich uległy zniszczeniu w czasie pożaru. W listach zaś z 24.II i 29.III. 1865 r. tenże gubernator Witebski przesłał wykazy księgozbiorów klasztorów Szklowskiego, Orszańskiego, Babinowickiego i Mikulino-Rudniańskiego, które po przejrzaniu przez specjalnego cenzora Muchina, zostały przekazane Wileńskiej Bibliotece Publicznej.⁵⁴⁾

Bogate, zawierające dużo druków starych i inkunabułów biblioteki pozostałe po zniszczonych w r. 1832 klasztorach katolickich były w prze-ważnej ilości wcielone do Wileńskiej Biblioteki Publicznej, tworząc jej fundamenty i nadając niewątpliwie polski charakter, na który często uskarżali się kierownicy tej biblioteki.⁵⁵⁾

⁵²⁾ Toż, k. 108.

⁵³⁾ Toż, k. 123.

⁵⁴⁾ K. G. G. Nr. 2430/1864, k. 245.

⁵⁵⁾ Katalogi bibliotek po-klasztornych są przechowywane w Dziale Rękopisów B. P. i Uniw. w Wilnie, sygn. 147—166.